

Алена Смольская

СІСТЭМНАСЦЬ ВОБРАЗАЎ У ФАЛЬКЛОРНЫХ ТВОРАХ

Сярод духоўных набыткаў кожнага народа асаблівую культурную і навуковую каштоўнасць мае фальклор. Гэта мастацкі летапіс народа. На працягу многіх стагоддзяў фальклор жыў у асяроддзі сваіх стваральнікаў, чуйна рэагуючы на змены ў быццё, светапоглядзе, сацыяльных стасунках і, разам з тым, беражліва захоўваючы ядро канстантных мастацкіх вобразаў, пра што сведчыць упарадкаванасць песеннай сімволікі, жывучасць такіх персанажаў фальклорнай прозы, як асілкі (Іван Світаннік, Пакацігарошак, Вярнідуб), Жар-птушка, Іван-царэвіч, Рымша, Несцерка, Машэка і інш.

Варта падкрэсліць, што фальклор - з'ява мастацтва, дзе ўсё багацце ідэй выяўляецца праз мастацкія вобразы. Фальклорны вобраз - дзеючая асоба твораў, элемент ці частка мастацкага цэлага, якая валодае самастойным зместам [3, 25]. Так, у замовах фальклорным вобразам з'яўляецца камень Алатыр, у каляндарна-абрадавых песнях - вянок, у казках - чароўныя рэчы і інш. У шырокім сэнсе фальклорны вобраз - гэта катэгорыя вуснай народнай творчасці, сродак узнаўлення, вытлумачэння і засваення рэчаіснасці, у пазнаваўчым аспекце - выдумка, пераўтварэнне рэчаіснасці з дапамогай асацыятыўнасці і метафарычнасці.

Зразумела, вобразы не існуюць ізалявана адзін ад аднаго, яны ўступаюць у розныя ўзаемаадносіны, ствараючы тым самым спецыфічную сістэму. У далейшым пад паняццем «вобраз» будзем мець на ўвазе непасрэдна дзеючую асобу, пад «сістэмай вобразаў» - сістэму персанажаў фальклорнага твору.

У наш час літаратуразнаўцы звярнулі асаблівую ўвагу на вызначэнне канфігурацыі сістэмы вобразаў, неабходнае для адэкватнай інтэрпрэтацыі твораў, выяўлення аўтарскай пазіцыі. Канфігурацыя сістэмы вобразаў у фальклоры – з'ява недаследаваная, хаця многія вучоныя ў сваіх працах так ці інакш звярталіся да праблемы сістэмнасці вобразаў (М. В. Новікаў, У. Я. Проп, А. М. Афанасьёў, Е. М. Мелецінскі, С. В. Саўчанка, У. П. Анікін і інш.). Сістэма вобразаў цікавіла іх у першую чаргу ў сувязі з вырашэннем іншых праблем - генезісу і формы твора. Яны даследавалі, што канкрэтна ўяўляе сабой вобраз-персанаж, з дапамогай якіх сродкаў і прыёмаў ён ствараецца, ці ёсць сувязь паміж тым ці іншым вобразам-персанажам і сюжэтам. У наш час працягваецца вывучэнне семантыкі вобразаў, іх сувязей з рэчаіснасцю і мастацкім светам. Разам з тым для адэкватнага разумення гістарычнага развіцця фальклору, усведамлення народнай пазіцыі неабходна таксама даследаванне тыпаў канфігурацыі сістэмы вобразаў, што ў сваю чаргу пашырае межы інтэрпрэтацыі канкрэтных твораў.

Сам тэрмін «сістэма персанажаў» можна ахарактарызаваць як па-мастацку мэтанакіраваную суаднесенасць усіх галоўных, «вядучых» герояў і так званых «другародных» дзеючых асоб у творы. Вядомы тэарэтык літаратуры Н. Д. Тамарчанка вылучае наступныя тыпы канфігурацыі сістэмы

галоўных герояў: «пары», «трохвугольнікі», «чатырохвугольнікі» [8, 261]. Нельга забываць пра тое, што існуюць і монагеройныя, монацэнтрычныя творы, у якіх прысутнічае адзін галоўны герой. Аналагічныя суадносіны персанажаў запачаткаваліся, за некаторым выключэннем, яшчэ ў фальклоры.

Большасці фальклорных твораў уласціва монацэнтрычная сістэма персанажаў, якая характарызуецца наяўнасцю аднаго галоўнага героя. Менавіта яму падпарадкоўваецца дынаміка сюжэтных падзей. Астатнія персанажы з'яўляюцца эпізадычнымі, служаць для раскрыцця вобраза галоўнага героя і ўспрымаюцца як «рэзаніруючы» фон. Яскрава выражанай монацэнтрычнай сістэмай вобразаў у фальклоры характарызуецца чарадзейныя казкі, у прыватнасці група казак героіка-фантастычнага зместу. К. П. Кабашнікаў вызначае іх як «творы маштабныя, з падобнай сістэмай вобразаў, будовай, прасякнутыя пафасам барацьбы з рознымі варожымі народамі сіламі» [5, 176]. Галоўнымі героямі такіх казак выступаюць Пакацігарошак, Івашка Мядзведжае вушка, Іван Кабылін сын, Іван Іванавіч царэвіч, Іван Падвей і іншыя асілкі, пераможцы розных варожых чалавеку істот. М. В. Новікаў наступным чынам вызначыў пазіцыю героя: «З'яўляючыся кампазіцыйным стрыжнем казкі, галоўны герой прысутнічае ў ёй пастаянна: з яго пачынаецца, ім працягваецца і заканчваецца казка; іншыя персанажы - яго памочнікі і праціўнікі - уводзяцца ў аповед эпізадычна і толькі ў цеснай сувязі з дзейнасцю яе галоўнага героя» [6, 240]. Монацэнтрычнасць уласціва таксама шырокаму пласту лірычных песень, якія ўяўляюць сабой «маналагічныя споведзі-прызнанні, споведзі-скаргі героя» або «шчырыя, *бясконца* даверлівыя, пранікнёныя дыялогі, што ён вядзе з іншымі персанажамі песень або з самім аўтарам-выканаўцам твора» [7, 5].

Пару ўтвараюць два галоўныя героі. Гэта раўнапраўныя вобразы, ад дзеянняў якіх залежыць развязка твора, без іх удзелу не могуць адбыцца асноўныя сюжэтныя падзеі. Перыпетыі іх лёсу паказаны заўсёды паралельна. Гэтыя героі з'яўляюцца носьбітамі народнага светапогляду, думак і адчуванняў, іх выказванні звычайна з'яўляюцца дамінантнымі ў маўленчай структуры твора. Так, у паданні «Месяц» галоўныя героі - два браты, якія адправіліся з бацькоўскага дому шукаць лёгкага хлеба. Іх жыццёвыя шляхі разышліся: адзін, малодшы, стаў мудрацом, вучыў людзей, як жыць шчасліва; другі, старэйшы, стаў панам, служкай цара. Фінал падання трагічны: старэйшы брат, каб выслужыцца перад царом, не пазнаўшы малодшага, забівае яго, уцякае і раптам бачыць на месцы, як забіў свайго брата. З тых часоў, гаворыць паданне, на месцы відаць, як стаіць брат над забітым братам [4, 28-29].

Парны тып сістэмы вобразаў сустракаецца і ў баладах. Так, у распаўсюджаных міфалагічных баладах тыпу «Браткі» [1, 244] прысутнічае два галоўныя героя - брат і сястра. Біцэнтрычная сістэма персанажаў уласціва пазаабрадавай лірыцы. У гэтым выпадку раскрыццё характараў двух галоўных герояў звычайна адбываецца з дапамогай дыялогу асоб, як, напрыклад, у любоўнай песні «Ты чырвоная каліна» [2, 648].

Трохвугольнік магчымы ў выпадках супрацьстаяння аднаго персанажа пары. Такая групіроўка звязана часцей за ўсё з сітуацыяй выбару для аднаго з іх паміж полюсамі, прадстаўленымі двума іншымі персанажамі або з аўтарскім супрацьпастаўленнем полюсаў і сярэдзіны, крайнасцей і агульнай для іх «меры». Падобныя сітуацыі вельмі характэрныя для балад, напрыклад, на сюжэт «сястра атручвае брата па намове каханка» («Ой, у полі крынічэнька») [2, 526]. Канфлікт звязаны з выбарам сястры паміж братам і каханкам. Галоўныя героі ўтвараюць трохвугольнік з супрацьпастаўленнем брата і сястры з каханкам. Яскравым прыкладам трохвугольнай сістэмы персанажаў з'яўляецца казка «Юда -беззаконны чорт» [9, 154 - 159], аналагічныя ёй «Хорткі» [9, 160 - 167] і «Медзяны воўк» [9, 167— 172]. У казцы назіраем два віды супрацьстаяння: спачатку супрацьстаянне Юда – Мар'ячка і Іванька, потым – Юда і Мар'ячка – Іванька. Тым не менш атрымоўваецца відавочная трохвугольная сістэма персанажаў, полюсы і сярэдзіна якой дынамічна змяняюцца ў творы разам з развіццём сюжэтнага дзеяння.

Чатырохвугольнік у літаратурных творах ўяўляе сабой перакрываванне, спалучэнне дзвюх пар. Напрыклад, разам з асноўнай, сур'ёзнай узнікае дубліруючая (камічная) пара: каханкі-гаспадары і каханкі-служы ў класічнай камедыі. Магчыма роўнасць дзвюх пар. У фальклору такая камбінацыя галоўных герояў сустракаецца надзвычай рэдка. Выявіць выпадкі чатырохвугольнай сістэмы вобразаў у фальклору можна толькі пры сістэмным падыходзе. У адным творы такая сістэма персанажаў не сустракаецца, аднак, можна сказаць, што чатырохвугольнік галоўных герояў уласцівы фальклору ў цэлым. Да прыкладу, пры параўнанні герояў любоўнай і жартоўнай песень пара галоўных герояў у любоўнай песні (хлопец і дзяўчына) суадносіцца з сур'ёзнай, а пара галоўных герояў у жартоўнай песні (муж і жонка, дзед і баба) - з камічнай, але яна ў межах твора самастойная, а не дубліруючая.

У літаратуры варыянты суадносін галоўных герояў і другарадных персанажаў звязаны з дзвюма асноўнымі тэндэнцыямі: цэнтраімклівай (іерархічнай) і цэнтрабежнай («дэмакратычнай»). Першая прадстаўлена багатай традыцыяй паказу галоўнага героя, для якога ўсе астатнія персанажы толькі «рэзаніруючы» фон. Яскравы прыклад - герой чарадзейных казак, вакол якога разгортваюцца ўсе сюжэтныя падзеі, а астатнія персанажы садзейнічаюць больш поўнаму раскрыццю яго вобраза. Зразумела, што цэнтраімклівыя, іерархічныя суадносіны дзеючых асоб характэрны для манагеройных твораў.

Пераход ад цэнтраімклівай структуры да больш разамкнёнай у фальклору так і не адбыўся, хаця ёсць фальклорныя творы, дзе галоўнаму герою супрацьпастаўляецца раўнацэнны апанент, ён займае, аднак, месца на другім плане мастацкага паказу. Прыкладам такога прамежкавага тыпу служыць казка «Сіняя світа налева пашыта» [2, 6-10], у якой цар выступае як раўнацэнны апанент галоўнага героя. Яго дзеянні маюць сюжэтавызначальны характар, але цалкам цэнтрабежная структура ўзнікае ў выніку

прыраўноўвання персанажаў «фона» галоўным, чаго ў фальклоры не назіраецца.

У некаторых выпадках у фальклорных тэкстах немагчыма вычлениць нават галоўнага героя, не кажучы ўжо пра сістэму персанажаў. Гэта кумулятыўныя казкі, шэраг тапанімічных і гістарычных легенд. Падобныя творы складаюць пэўную навуковую праблему і патрабуюць асобнага разгляду і аналізу.

ЛІТАРАТУРА

1. Балады: 2 кн. / уклад. Л. М Салавей, Т. А. Дубкова/ Мн., 1977. Кн. 1. Мн., 1978, Кн.2.
2. Беларускі фальклор: хрэст. / склад. К. П. Кабашнікаў, А. С. Ліс, А. С. Фядосік, І. К. Цішчанка. Мн., 1996.
3. Беларускі фальклор: Энцыкл.: 2 т. Мн., 2005.
4. Дрэва каханья: Легенды, паданні, сказы / склад. А. І. Гурскі. Мн., 1993
5. *К.П.Кабашнікаў*. Народная проза. Мн., 2002. (Беларускі фальклор: Жанры, віды, паэтыка. 4 кн.)
6. *Новиков Н. В.* Образы восточнославянской волшебной сказки. Л., 1974
7. Пазаабрадавая паэзія / А. І. Гурскі, Г. А. Пятроўская, Л. М. Салавей. Мн. 2002 (Беларускі фальклор: Жанры, віды, паэтыка. 3 кн.)
8. Теория литературы: учебное пособие в 2 т. Н.Д.Тамарченко, В.И. Тюпа, С. Н. Бройтман. М., 2004. Т. 1.
9. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / Склад. К.П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Ч.1. Мн., 1973. Ч.2. Мн., 78